

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 20:1 (2015), SS.115-142.

MİHNE SÜRECİNDE BİR EHLİ HADİS, MUHAMMED BİN İSMAİL EL-BUHÂRÎ VE HALKU EF'ÂLİ'L-İBÂD ADLI ESERİ

Rabia Zahide TEMİZ*

Öz

Hicrî 2. asrın son çeyreği ve 3. asrın ilk yarısı, İslâm düşüncesinin gelişiminde şüphesiz en önemli paya sahip olan dönemdir. "Mihne" olarak adlandırılan ve siyâsî idarenin de dâhil olduğu, hatta bizzat faili olduğu sorgulama sürecinde, Sünnet ve hadis taraftarları Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmeye zorlanmışlardır. Buhârî de tartışmalarda taraf haline getirilmiş, Lafziyye görüşüne sahip olduğu iddiasıyla Buhârâ'dan sürgün edilmiştir. Bu makale, Buhârî'nin tartışmalarla doğrudan alakalı olarak kaleme aldığı *Halku ef'âli'l ibâd* adlı eserini hadis ilmi açısından incelemeyi ve Buhârî özelinde ehl-i hadis'in mihne karşısındaki duruşunu tahlil etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, Mihne, Ehl-i hadis, Halku'l-Kur'an.

One of The Hadith Advocator in the Mihna Process, Muhammad Ibn Ismail Al-Bukhari and His Writen Book Khalq Af'aal Al-Ibaad

Abstract

The last quarter of the second century AH and the first half of the third century AH was undoubtedly the most important era in the development of Islamic thought. In the questioning process called as "Mihna", in which the political administrators were involved and even sometimes the perpetrators, adherents of sunnah and hadith were forced to accept the notion that the Qur'an was created. Bukhari, one of the leading names of ahl al-hadith has been forced to express his opinion in the debate by some and he has been exiled from Bukhara by claiming to have Lafziyye opinion. This article aims to analyse the work "Khalq af'aal al-ibaad" which was penned by him as directly relevant to the discussion of hadiths and to assay ahl al-Hadith's attitude, especially that of Bukhari's, during the minha.

Keywords: Hadith, Bukhari, Mihna, Ahl al-Hadith, Khalq al Qur'an.

---

*Dr., e-mail: rabiazahidetemiz@gmail.com

Giriş

İslam akâid tartışmalarında Allah'ın sıfatları (Sıfâtullâh), Kur'ân'ın mahlûkiyeti (halku'l-Kur'ân) ve insanın filleri (Ef'âlil-ibâd) konularının hepsinden daha da önce kader konusundaki tartışmalarının başlangıcı Hz. Peygamber ve ashab dönemine kadar götürülmekle birlikte esasen fikri bir boyut kazandıkları dönemin Hz. Osman'ın şehadeti sonrasındaki fitne ortamı olduğu bilinmektedir. Emevî iktidarının koyu Arap milliyetçiliği ve mevalîye (Arap olmayan unsurlar) baskı uygulamaya başlaması, Şuûbiye (Arap karşıtlığı) hareketinin oluşumuna ve Arap karşıtı gruplaşmalara sebep olmuştur. Yönetimin tavrını makul göstermek, oluşan mevalî tepkisini kırmak için bütün bunların tayin edilmiş bir kader olduğu anlayışını yaymak gerekiyordu.¹ Nitekim ilahî iradenin değişmezliği fikrini destekleyen cebr hareketinin ve büyük günah işleyenlerin fiilleri hakkında hemen hüküm vermenin doğru olmadığını, hükmü Allah'a havale etmenin gerektiğini savunan Mürcie'nin doğuşu bu dönemdedir. Böylelikle insanın iradesi ve kader, tartışma meclislerinin temel konuları haline gelmiştir.²

1. Tartışmaların Başlangıcı

Kaderle ilgili ilk ciddi tartışmaların Ma'bed el-Cühenî (ö.83/702) ve Gaylân ed-Dımaşkî (ö.120/737) ile başladığında görüş birliği bulunmaktadır.³ Ma'bed el-Cühenî'nin idarenin zulmünün kaderden sebep değil, insan iradesi ile gerçekleştiğini söylemesi, Emevî politikasını dinamitlemek anlamına geliyordu.

Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı ana fikri üzerine kurulu olan halku'l-Kur'ân tartışmalarının ise ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bunu ilk defa kelâmî bir tartışma konusu

¹ Abdülhamid Sinanoğlu, "İslâm'ın ilk siyasallaştırılması sürecinde 'Kader' inancı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, Sayı: 2, s. 259.

² Mu'tezile gibi sistematik olmayan irca görüşü, farklı fırka mensuplarının da benimsediği münferit bir görüşün ismi olmuştur. Hâricî, Mu'tezilî, Cebrî hatta ehl-i sünnet görüşünü benimsemiş olanlar Mürcie'ye mensup olarak sayılmışlardır. Ebû Hanife ve Hammad b. Süleyman'ın Mürcie sayılmaları bu yüzdendir. Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yay, Ankara, 1968, s. 79-80.

³ Zehebî de, Ma'bed el-Cühenî hakkında "O tâbiinden doğru sözlü bir insandı. Ama kader hakkında ilk defa konuşarak kötü bir işi ilk icrâ eden oldu" diyerek Ma'bed hakkında öne sürülen görüşü teyit etmektedir. Ma'bed el-Cühenî, İbn Ebî Eş'âs ile birlikte Emevilere karşı isyan ettiğinden Haccâc tarafından öldürülmüştür. Bkz, Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût, 1995, c. VI, 465. Ahmed Emin'e göre bu durum zındıklıktan dolayı değil siyasi bir nedenden dolayı öldürüldüğünü göstermektedir. Bkz. Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, çev: Ahmed Serdaroglu, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976, s. 407.

haline getirenin Ca'd b. Dirhem (ö.124/741), ardından ise halefi Cehm b. Safvân (ö.128/745) olduğu belirtilmiştir.⁴ Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü Emevî halifesi Hişam b. Abdulmelik (105–125/724-743) zamanında yaymaya başlayan Ca'd'ın Şam'dan çıkarıldıktan sonra Kûfe'ye geldiği, Cehm b. Safvân ile karşılaşp, görüşlerini ona aktardığı, Ca'd'ın daha sonra Irak emiri Hâlid el-Kasrî (ö.126/743) tarafından öldürüldüğü rivayet edilmektedir.⁵

Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrinin kesin bir görüş olarak Emevîler döneminde başladığı anlaşılmaktadır. Ca'd'ın öldürülmesi ile Abbâsî dönemine kadar taraftar bulamayan bu görüş, Me'mûn zamanında büyük bir etki alanına sahip olmuş, hatırı sayılır bir kesimi etkilemesinin yanı sıra, bir o kadar da muhâlif bulmuştur.

2. Halku'l-Kur'an Fikrinin Siyâsî İdareye Nüfuzu

Abbâsî devleti tarihinde şüphesiz büyük yankılar uyandıran bir dönemin yöneticisi olan halife Me'mûn (198–218/813–833), hilâfet politikaları bakımından hakkında en fazla yorum yapılan ve yönetimi hakkında en fazla konuşulan halife unvanını hak etmekte ve tarihi kesit olarak, İslâm tarihinin en önemli dönemine damgasını vurmaktadır. Döneminde izlemiş olduğu politika sebebiyle tarihi süreçte hakkında en çok söz söylenen idarecilerden birisi olan halife Me'mûn⁶ akılcı grup Mu'tezile fırkasına temâyülünün yanı sıra siyâsî bir hamle olarak Şia'ya karşı takındığı tavır sebebiyle Şîî görüşlere sahip bir kimse olarak da anılır olmuştur.⁷

⁴ Tartışmaların menşei ile ilgili farklı görüşler için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku'l-Kur'ân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, c. XV, 371-375.

⁵ İbn Teymiyye, *Risâletu'l-Furkân* (Mecmuâtu'r-resâilu'l-kübrâ'nın içinde), Matbaâtu'l Âmireti'sh-Şarkıyye, Kahire, ts. c. I, s. 137; Ahmed Ferid er-Rufâî, *Asru'l-Me'mûn*. Dâru'l Kütübî'l Mısırî, Kahire, 1928, s. 395. Bu rivâyet *Halku ef'âli'l-ibâd*'da da yer almaktadır. Bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Halku Ef'âl'il-İbâd*, thk: Amr Abdulmun'im Selim, Dâru İbni'l Kayyim, 2003, s. 19.

⁶ İbn Kesîr Me'mûn'un ilmi zekâ ve birikimini çeşitli mesellerle aktarmaktadır. Bunun yanı sıra her ne kadar hadis rivâyetleri bulunsada Me'mûn'un Peygamber sünnetinden nasibini almamış, Mu'tezile'ye temâyülü bulunan, meselelerde akfî istidlale öncelik veren bir kimse olduğunu sözlere eklemektedir. Bkz. İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İmadüddin İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrût, 1981, c. X, s. 274-276.

⁷ Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Mevsuâtü'r-Risâle, Beyrût, 1983, c. X, s.281. Me'mûn'un bu tavır, Şiilerin Abbâsî Devletinin kurulmasında destek vermelerine rağmen yönetimde söz sahibi olamamalarının bir kırgınlığı olarak tansiyonu her fırsatta yükseltmelerine karşılık, halifenin alttan alma ve uzlaşma arayışını göstermektedir. Nitekim Me'mûn'un Hz Ali'nin hilâfette öncelik hakkı olduğunu resmî olarak ilan edişi, halkı Şiilerin temsili olan yeşil elbise giymeye zorlaması, Ali er-Rıza'yı kendine veliaht tayin etmesi ve Muaviye'nin hutbelerde lanetlenmesi de bu sebeptir. Bkz.

Me'mûn'un, içlerinde Bişr el-Merîsî'nin (ö.218/833)⁸ de bulunduğu bir grubun sarayda ehl-i hadis mensuplarıyla toplanarak tartışmalarına izin verdiği ve onlara dâhil olmaktan büyük keyif aldığı aktarılmaktadır.⁹ Mu'tezilî fikre sahip kişilerle temasını sürdüren Me'mûn, bu grubun görüşlerine bağlanmış¹⁰, Mu'tezilî düşünce sisteminin Kur'ân'ın mahlûkiyeti üzerine olan fikirlerini benimseyerek yönetimin resmî görüşü olarak ilan etmiştir.¹¹ Bununla da yetinmeyen halife, halkı ve özellikle ulemâyı bu görüşü benimsemeye ve savunmaya davet etmiş, aldığı menfi cevaplar doğrultusunda hilâfet gücünü kullanarak şiddet uygulamaya başlamıştır. Siyâsî alanda felsefî düşüncenin Mu'tezile ile bütünleşerek iktidara gelmesi ile Sünnet taraftarları için zor günler başlamış, Ahmed b. Hanbel gibi bir âlim "Kur'ân mahlûktur" düşüncesini kabul etmediği için işkencelere maruz kalmıştır. Mihne olayları, halife Me'mûn zamanında resmî bir hüviyet kazanmakla kalmamış, hükümetin yakinen takip ettiği sıkı bir politika haline gelerek, yönetimin kontrolü ile uzun süre devam etmiştir.

Tüm vilayetlerde halku'l-kur'ân propagandasının yapılması çalışmalarına başlayan Me'mûn'un, Müslüman olduğunu söyleyen herkesin bu görüşü benimsemesi gerektiği hırsına kapıldığı görülmektedir. Me'mûn'un akılcı ekolün savunma biçimini kullanarak, dışarıdan yöneltilen yabancı fikir ve akımların baskılarını bertaraf etmede içeride tek bir görüş sahibi olunmasını amaçladığı söylenebilir. Bu sebeple Me'mûn'un hadis âlimlerini baskıcı bir tavırla kendisi gibi düşünmeye zorlayarak onların halk nezdindeki otoritesinden yararlanmak istediği açıktır. Zira bu görüşte toplumun ileri gelen isimlerinin kendisine taraftar olması demek, geriye kalan kesimin

Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev: İbrahim Akbaba. İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 321-323.

⁸ Bişr'in Kur'ân'ın mahlûkiyeti konusunda halifeyi etkileyen ilk kişi olduğu bilinmektedir. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul: Şa-to İlahiyat, 2001, s. 245. Ayrıca ona kendi ismi ile bir fırka atfedilmiştir. Zübeyir Yetik, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Beyân Yay. İstanbul, 1990, s. 78.

⁹ Bişr el-Merîsî, Halife Me'mûn'un huzurunda İmam Şafîi'nin talebelerinden Abdülaziz b. Yahya el-Kinânî ile münazarada bulunmuş, Kinânî daha sonra bu münazaraya dair bilgileri ve halku'l-Kur'ân konusundaki görüşlerini *Hayde* isimli eserinde derlemiştir. Eserin muhtevası hakkında Bkz. Muammer Esen, *Kelamullah Tartışmaları ve el-Hayde*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2005.

¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s. 275.

¹¹ Zehebi, *Târîhu İslâm ve vefeyâtü'l Meşâhir ve'l A'lâm*, Dâru Kitabi'l-Arâbî, Beyrût, 1991, c. XV, 8; Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu Taberî Târîh-il-Ümem ve'l Mulûk*, Dâru'l Kütübî'l İlmiye, Beyrût, 1987, c. V, s. 178.

âlimlerden aldığı bu güç ile daha hızlı bir şekilde etkilenmesi anlamına gelmektedir.¹²

Me'mûn'un valilerine gönderdiği ve onlara halku'l-kur'an meselesinde halkı imtihan etmelerini emrettiği mektupları dikkatli bir şekilde tahlil edildiği takdirde kullandığı üsluptan bu konuda ne kadar politik bir tavır takındığı kolaylıkla anlaşılabilir. Bu mektuplar, konunun bir boyut kazanması adına önemli izler taşımaktadır. Me'mûn'un amacını belirlemede önemli birer vesika olan mektuplarda, halifenin kullanmış olduğu üslup ve ifade biçiminden bu işi hiç de bilinçsiz ve amaçsızca gerçekleştirmediği anlaşılabilir.

Me'mûn'un ilk mektubunda yer alan ifadeler şu şekildedir: "...Emîru'l-mü'minîn gördü ki bu insanlar ümmetin en şerlileridir. Cehaleti ve yalanı yayan, şeytanın sözcülüğünü yapan kimselerdir. Onlara güven olmaz. İnsanların en yalancısı, Allah'ı yalanlayan kimsedir... Onları huzuruna topla ve sana yazdıklarımızdan haber ver..."¹³

Me'mûn'un mektubunda "Emîru'l-mü'minîn" sıfatını kullanarak, Allah'ın dinini temsil etmek ve korumak için vazifelendirilmiş kişi olduğuna vurgu yapması, inanç noktasında esas karar merciînin kendisi olduğu ikazını vermektedir. Bu ifade ile Me'mûn, kendisini en yüksek dinî otorite olarak sunmaktadır. Me'mûn'un imâmet ve halife sıfatlarını iyi tahlil ettiğimizde, bu değerleri çok iyi bir şekilde kullandığını görmekteyiz. O, dini gönderen Yaratıcı'nın temsilcisidir. Yeryüzünde O'nu temsil eder ve O'nun iradesini kullanır. Bu sebeple de kimse tarafından eleştirilemez, denetlenemez, söyledikleri Yaratıcı'nın emirleridir ve ona muhâlif olunamaz. Böylelikle halife, Kur'ân'ın yaratılmışlığı meselesinde, kendisinin karar kıldığı görüşün tek doğru görüş olduğunu halka kabul ettirmeyi amaçlamaktadır. Mektuplarında hedef aldığı ehl-i hadis taraftarlarını ise aşağı tabaka, Allah'ın delâlet ettiği manalara erişemeyen, akıl yürütemeyen, ilim nurundan nasip alamamış, imândan uzak, akılları az olup düşünemeyen, Allah ile yaratmış olduğu şeyleri birbirinden ayırt edemeyen kesim olarak tanımlamaktadır.¹⁴ Çünkü onlar, Kur'ân'ın yaratılmadığını iddia ederek onu Yaratıcı'sı gibi ezelden var kabul

¹² Me'mûn kimi isimlerin toplumda sahip oldukları etki alanından da çekinmektedir. Nitekim Me'mûn'un Kur'ân'ın yaratılmışlığına dayalı projeyi Yezid b. Harun'dan çekindiği için onun vefatından altı yıl sonra, hicrî 212 yılında ilan edebildiği iddia edilmektedir. Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyâset*. Pınar Yay, İstanbul, 2002, s. 307.

¹³ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 188.

¹⁴ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 188.

etmekte ve şirke düşmektedirler. Bu ifadeler, Me'mûn'un Kur'ân'ın mahlûkiyetini salt dinî kaygılarla benimsediği iddialarına delil getirilebilir.

Hicrî 218 yılında vefat eden Me'mûn, kardeşi Mu'tasım'a (218–227/833–842) vasiyetinde Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrinden hiçbir zaman vazgeçmediğini, onun da bu yolda aynı şekilde devam etmesi gerektiğini ve halkı da bu inanca bağlanmaya davet etmesini söylemekte, ayrıca veziri İbn Ebî Duâd (ö.240/854)'ın görevinde kalmasını, diğer vezir Yahya b. Eksem (ö.242/857)'in ise kendisine ihanet ettiği gerekçesi ile azledilmesini salık vermektedir.¹⁵ Böylelikle Mu'tezilî vezir İbn Ebî Duâd, Me'mûn ve Mu'tasım'ın ardından Vâsık'ın (227–232/842–847) hilâfeti süresince de vezirlik görevini sürdürmüş ve Kur'ân'ın mahlûkiyeti görüşünde halifeleri etkilemeye devam etmiştir.¹⁶

Mihne tartışmaları, hicrî 232 yılında Vâsık'ın ölümüyle birlikte hilâfet koltuğuna oturan Mütevekkil (232–247/847–861) zamanına kadar devam etmiştir. Mütevekkil'in, üç halifenin ardından tam tersi bir politika güderek

¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s.280; Me'mûn'un ölüm döşeginde, kendi yönetiminde halka yapılan haksızlıklardan ve vergilerle ilgili yanlış uygulamalardan Yahyâ b. Eksem'i sorumlu tuttuğu rivayet edilmektedir. Yahyâ b. Eksem'in kelâm konusunda ehl-i Sünnet'in görüşlerini benimsediği, halku'l-Kur'ân meselesinde Mu'tezilî görüşüne karşı çıkarak bunu savunuların tövbe etmeleri gerektiğini, tövbe etmedikleri takdirde idam edilmelerinin gerekeceğini söylediği kaydedilmiştir. Bkz. Şükrü Özen, "Yahyâ b. Eksem", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XLIII. s. 250.

¹⁶ Rivayete göre Vâsık'ın hilâfeti zamanında halifenin huzuruna gelen bir adam, verdiği selâmı halifenin almadığını, aksine "Allah seni salim kılsın" dediğini işitince "Ey Müminlerin emiri! Hocan seni ne kötü terbiye etmiş? Yüce Allah "Size bir selâm verildiği zaman ondan daha iyisi ile karşılık verin veya aynısı ile ona mukabele edin" (Nisâ, 4/86) buyururken sen bana selâmından daha iyisi ile mukabele etmediğin gibi aynısıyla da mukabelede bulunmadın" diye çıkışır. Bu diyaloga şahit olan İbn Ebî Duâd halifeye 'bu adam kelâmcıdır' diye fısıldayınca halife onunla münazara etmesini ister. İbn Ebî Duâd adama "Kur'ân hakkında ne dersin" deyince adam "Sen bana insafılı davranmadın, benim sana sormam gerek" der. İbn Ebî Duâd izin verince "Senin söylediğin bu şey hakkında Resûlullah, Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali de bilgi sahibiydiler. Onlar bu senin dediğini bilmiyorlar mıydı" diye sorar. "Hayır bilmiyorlardı" diye cevap veren vezire adam, "Demek ki sen, onların bilmedikleri bir bilgiye sahipsin öyle mi?" diye karşılık verir. Bu cevap karşısında utanan vezir geri adım atarak "Evet, onlarda bilgi sahibiydiler" demek durumunda kalır. Bunun üzerine adam, "Peki senin insanlara yaptığın daveti onlar neden yapmadılar, yoksa onlara yeterli olan bilgi sana olmadı mı" diye sorunca vezir cevap veremez. Vâsık adamı ödüllendirmek istese de adam kabul etmez. Halifenin o gece süreklî olarak adamın söylediği "Onlara yeterli olan bilgi sana olmadı mı" sözünü tekrar edip durduğu ve bu olaydan sonra İbn Ebî Duâd'ı bir daha insanları Kur'ân'ın mahlûkiyeti hakkında imtihan etmekle görevlendirmedeği kaydedilir. Bkz. İbn Kesîr *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s.321. Aslında İbn Kesîr'in aktardığı bu olay ehl-i sünnetin Kur'ân'a bakışının özeti niteliğindedir. Vâsık'ın bu görüşte diğer iki halifenin takipçisi olsa da, onun ölüm döşeginde Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrinden tövbe ettiği rivayet edilmektedir. Bkz. İbnü'l Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Cemaleddin Ebû'l Ferec, *el-Muntazâm fi Târîhi'l Muluk ve'l-Ümem*, Dâru'l kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1992, c. XI, s.122.

Kur'ân'ın mahlûkiyeti hakkında konuşmayı yasakladığı, ehl-i hadisin görüşünün kuvvetlenmesi için çaba gösterdiği görülmektedir. Ülkenin her tarafına mektuplar gönderen halife, Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylemekten insanların men edilmelerini, kelâmdan bahsedenin hapse atılmasını, kelâm ilmini öğrenen kimselerin bu konuda konuşmalarını emretmiştir. Böylece Mütevekkil hicrî 234 senesinde Kur'ân'ın mahiyeti hakkında konuşulmasını yasaklayarak hadisin ve sünnetin yayılmasına gayret etmiş, hadis ve fıkıh âlimlerine itibar ederek onlardan ders halkaları oluşturmalarını, Mu'tezile, Cehmiyye gibi fırkaların dalâletine dair dersler vermelerini ve ehl-i hadis itikâdını insanlara öğretmelerini istemiştir.¹⁷

Abbâsî tarihine damgasını vuran dört halifenin gündemindeki adeta tek mesele haline gelen mihnenin ilk müsebbibi olan Halife Me'mûn'un nasıl bir bakış açısıyla mihneyi başlattığı, ne tür bir amaç uğruna böyle bir politika izlediği ve hangi sebeplerle halkın büyük desteğini kazanmış isimleri karşısına almaya cesaret ettiği, Kur'ân'ın yaratılmış olması görüşü ile neyi hedeflediği, mihne dönemini konu edinen her çalışmada cevabı kesin olarak bulunamayan sorular olarak kalmış ve açıklamalar yalnızca birer yorum olmaktan öteye geçememiştir. Hicrî III. asrın en önemli meselesinin klasik eserlerimizde de derin bir şekilde incelenmediği bir gerçektir. Bir halifenin siyâsî amaç haline getirdiği bir meselede idarî gücünü, dinî ve resmî konumunu kullanarak toplumun nazarında dinin asıl temsilcileri olan hadis ve sünnet taraftarlarına karşı adeta inat derecesinde bir baskı uygulaması, 16 yıl süren şiddet ve baskıya karşı sünnet taraftarlarının gösterdiği direnişin yine bir halife tarafından bir başka siyâsî tavır ile sonlandırılması, araştırmacıların tanımını yapamadığı bir mesele olarak kalmış; konuya yeni birer boyut

¹⁷ İbnu'l Cevzî, *Muntazâm*, c. XI, s.207; Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu'l-Bağdâd*. Dâru'l fikir, ts. c. X, s.67. Mütevekkil'in uygulamalarına bir karşılık olarak muhaddislerin siyâsî otorite ile uzlaşabilmek için yanıp tutuştukları, bunun için idarî otoriteye bağlılığı ve itaâti pekiştiren rivâyetlerin naklini yaygınlaştırdıkları iddia edilmiştir. Buna da Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan zalim yöneticilere karşı ayaklanma ile ilgili hadislerin rivâyetini yasakladığı ve siyâsî idareye karşı tavır almayı teşvik eden hadislerin *Müsned*'inden çıkarılması emrini verdiği örnek gösterilmiştir. Oysa oğlu Abdullah, babasının ölüm döşeğindeyken kendisine "*Ümmetimi Kureyş'in şu kabilesi helak edecektir...*" hadisini, Hz. Peygamber'in hadislerine aykırı olduğu (şazz bir rivâyet olduğu) gerekçesi ile *Müsned*'inden çıkarılmasını vasiyet ettiğini bildirmektedir. Mehmet Saîd Hatipoğlu, Ahmed b. Hanbel'in bu hadisin şazz bir hadis olması sebebiyle *Müsned*'inden çıkarılmasını istediğini, nitekim Ahmed b. Hanbel'in zalim müslüman idarecilere karşı şiddetten uzak bir itaat ve sabır gösterilmesini tavsiye eden hadisleri benimsemiş olduğunun bilindiğini söylemektedir. Bkz. Mehmet Saîd Hatipoğlu, *Müslüman Kültürü Üzerine*, Kitâbiyât, Ankara, 2004, s. 214. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in mihne sonrasında yaşadığı idareden uzak Münzevi hayatı da bunun en önemli göstergesidir.

kazandırmak amacıyla yapılan yorumlar ise sadece meselenin ilmî mi yoksa siyâsî bir amacı mı hedeflediğini çözümlenmeye çalışmış; bu sorular dahi kesin yanıtını bulamamıştır.

3. Ehl-i Hadis'in Halku'l-Kur'an Görüşü

İslâm itikadında bu döneme kadar Kur'ân'ın mahiyeti ile ilgili bir tartışma vâki' değildir. Üstelik itikâdî konuları tartışmak gibi bir algılayış ne Hz. Peygamber'in bizzat kendisinden ne de sahâbeden sâdır olmuştur. Bu süreçte Kur'ân'ın mahlûkiyetini kabul eden ya da reddeden bir görüş bulunmamaktadır. Kur'ân'ın mahlûkiyeti tartışmalarının sonradan ortaya çıkmış bir mesele olduğu açıktır. Bu sebeptendir ki bu meseleyi Me'mûn ilk defa ortaya attığı ve âlimlere fikirlerini sorduğu zaman onlar, Kur'ân ve Sünnet'e bakarak bu konuda bir işarete rastlayamadıklarından, bilmedikleri bir şeyi Allah'a nisbet etmekten çekinerek tevakkuf etmeyi seçmişlerdir. Ahmed b. Hanbel'in idarenin tüm zorlama ve işkencelerine rağmen "Kur'ân Allah kelâmıdır, bunun dışında ilave bir söz söyleyemeyiz" demesi bunun açık bir göstergesidir.¹⁸ Fakat Me'mûn bu karşı çıkışı, Allah'ın kadîm sıfatına denk bir varlığı kabullenmek olarak algılamış ve onları sına ve cezalandırma yoluna gitmiştir.

Ehl-i hadis'in, Kur'ân'ın mahlûkiyeti tartışmalarından çok daha önceleri, kelâmî konularla iştigal etmeyi hoş görmediği bilinmektedir. Nitekim Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), İmam Mâlik (ö.179/795) ve Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)'in kelâm ilmiyle meşgul olmayı haram saydıkları rivayet edilmektedir. İmam Şâfiî (ö.204/820) de kişinin Allah'a şirk koşmasının dışında bütün günahları ile Allah'ın huzuruna çıkmasının kelâm ilmi ile birlikte çıkmasından daha evlâ olduğunu söyleyerek ehl-i hadis'in bu konudaki görüşünü ortaya koymuştur.¹⁹

Şu bir gerçektir ki Cehmiyye ve Mu'tezile'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğu iddiaları ile ortaya çıkmadan önce Ahmed b. Hanbel ve diğer bütün hadis âlimlerinin bu konuda olumlu ya da olumsuz herhangi bir beyanı olmamıştır. Bu fırkaların Kur'ân'ın mahlûk olduğu yönündeki iddiaları ile

¹⁸ Ebû'n-Nasr Taceddin İbnu's-Subkî Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkafi, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Kahire, 1964, c. II, s. 38-61.

¹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, X, 16; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Kitâbu Sünen-i Kübrâ*. Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1925, c. X, s.206; Lâlekâî, Ebû'l Kâsım Habbetullah b. Hasan b. Mansûr et-Taberî, *Şerhu Usuli İtikâd-ı Ehlî's-Sünne*. Dâru't-Tayyibe, Riyâd, ts. c. III, s. 570.

birlikte, âlimler, sapık ve küfre düşmüş, dalâlet içerisindeki kimseler olarak niteledikleri bu grupların görüşlerinin hilâfına fikir geliştirmeye başlamışlardır.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö.290/902) *Kitâbu's-Sünne*'de Hammâd b. Zeyd, Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne, Ca'fer b. Muhammed'in görüşlerini "*Kur'ân Allah kelâmıdır*" şeklinde vermektedir. Süfyân b. Uyeyne'nin kendisine, "*Falanca senin hakkında, Kur'ân mahlûktur dediğini söylüyor*" denmesi üzerine "*Hayır ben öyle söylemedim, Kur'ân Allah kelâmıdır dedim*"²⁰ şeklinde cevap verdiği aktarılır. İbn Uyeyne, "*Hayır, Kur'ân mahlûk değildir*" şeklinde bir cevap vermemiş, bu sözünden fazlasını söylemekten özellikle kaçınmıştır. Bir başka rivâyette de "*Yazıklar olsun size! Kur'ân Allah kelâmıdır. Bu hususu âlimlerle konuştum. İşte Amr b. Dinâr, işte İbn Münkerid...*" diyerek Mansûr b. Mu'temir, Süleyman b. Mihrân el-A'meş ve Mis'ar b. Kidâm'a kadar bu görüşü paylaşan âlimleri zikretmiştir. İbn Uyeyne ayrıca, "*Mu'tezile ve Rafizîler, kader konusunda konuştular. Biz Kur'ân'ın ancak Allah kelâmı olduğunu bildik. Allah'ın laneti bundan başka söz söyleyenin üzerine olsun! Bu söz Hristiyanların sözüne bile benzemez, onlarla oturmayınız, sözlerini de dinlemeyiniz*"²¹ diyerek bu fırkalara karşı olan görüşünü sert bir dille beyan etmiştir. Fakat daha sonra İbn Uyeyne'den aktarılan görüş "*Kur'ân Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir*" şekline dönüşmüştür.²² Dârimî'nin nakline göre Ahmed b. Hanbel, "*Bu fırkalar tartışmayı başlatıncaya kadar bu konu hakkında susmayı tercih ediyorduk. Sonra ise onlara muhalefet etmek ve karşı çıkmaktan başka bir yol bulamadık*"²³ demiştir. Onun bu açıklamasından, Kur'ân'ın Allah kelâmı olmasının dışında "*Mahlûk değildir*" gibi bir iddiası olmayan âlimlerin, Cehmiyye ve Mu'tezile'nin iddiaları üzerine görüşlerini "*Kur'ân Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir*" şekline çevirdiklerini anlaşılmaktadır.²⁴

Bu konuda pek çok eser kaleme alan ehl-i hadis âlimleri, kelâmî düşünceye karşıt duruşlarını derinleştirmişlerdir. Ebû Saîd ed-Dârimî (ö.280/894) selefin kelâmcılara karşı geliştirdiği bu tavrın, bilgisizlik ve kabiliyetsizlikten kaynaklanmadığını ifade etmektedir. Ona göre Selef, itikâdını tam olarak ortaya koymak için bilinçli bir tavır sergilemek ve bunu

²⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel. *Kitâbu's-sünne*, Ramadiye li'n-Neşr, Riyâd, 1994, c. I, s. 155.

²¹ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 32.

²² Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 34.

²³ Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *er-Red ale'l-Merisî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrût, ts, s. 110.

²⁴ Yusuf Şevki Yavuz, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti: Ahmed b. Hanbel, İbn Fûrek, Kâdı Beyzâvî*, Kültür Matbaacılık, İstanbul, 1989, s. 37.

hadis eserleri oluşturarak Resûl'ün ve ashâbın sünnetini öğretebilmek için yapmıştır.²⁵ İbn Kuteybe'ye (ö.276/889) göre de bu tartışmalarda takip edilmesi gereken, Sünnet ve âsârın işaret ettiği yoldur.²⁶

Kur'ân'ın mahiyeti ile ilgili, muhaddisler "Kur'ân Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir" ifadesinde ittifak etmişlerdir. Ancak onların ihtilafa düştükleri ve hatta birbirlerine karşı tekfire varan ithamlarda buldukları esas mesele, Allah'ın kelâmı olan Kur'ân ile onu telaffuz edişin ve lafızlarını yazmanın mahlûk olup olmadığı (Mes'eletü'l-lafz) tartışması olmuştur. İlk olarak Ali el-Kerâbîsî'nin "Kur'ân mahlûk değildir ama telaffuz edilmesi ve okunması mahlûktur" şeklinde ortaya koyduğu bu görüşü, Ahmed b. Hanbel şiddetle eleştirmiş hakkında ağır sözler sarf ettiği Kerâbîsî ve onun gibi düşünenleri Cehmî olmakla itham etmiştir.²⁷

Ehl-i hadisin önemli isimlerinden Muhammed b. İsmail el-Buhârî de dönemin hadis ulemâsının bid'at görüşüne sahip olmakla itham ettikleri başta Mu'tezile ve Cehmiyye fırkalarının kader, kulların fiilleri, halku'l-kur'ân görüşlerini eleştirmiş, *el-Camiu's-sahîh* eserinde "Tevhîd", "Ahbâru's-sıfât", "Kitâbu'l-imân" gibi akâide dair konu başlıkları oluşturarak ve *Halku ef'âli'l-ibâd* eserini kaleme alarak itikâdî konularla yakından ilgilenmiştir. Bizler de öncelikle Buhârî'nin mihne sürecindeki tutumunu, ardından *Halku ef'âli'l-ibâd* eserindeki görüşlerini inceleyerek, eserinin hadis ilmi bünyesinde bir tahlilini yapmaya çalışacağız.

4. Buhârî'nin Hayatı ve Mihne Karşısındaki Tavrı

İmam Buhârî veya Buhârî adıyla tanınan, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrahim b. Muğîre b. Berdizbeh²⁸ el-Buhârî'nin doğumunun, hicrî 13 Şevval 194 (milâdî 20 Temmuz 810) günü Samanî Devletinin başkenti olarak bilinen Buhâra'da²⁹ olduğu kaynaklarda kaydedilmiştir.³⁰ Dedesinin babası

²⁵ Ebû Saîd ed-Dârîmî, *er-Red ale'l-Merîsî*, s. 98-110.

²⁶ İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, Mektebetu'l-Kudsî, 1930, s. 47.

²⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Lafziyye" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXVII, s. 48.

²⁸ Bezdüzbeh olarak da kullanılan Berdizbeh kelimesi, Buhâra'ya ait bir tabir olup, çiftçi anlamına gelmektedir. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s. 391.

²⁹ Abdusselam el-Mubarekfûrî, *Siretu İmâmi'l-Buhârî*, Dâru's-selefiyye, Bombay, 1987, s. 43.

³⁰ Buhârî, babasının kendisinin doğum tarihini kaydettiğini söylemektedir. İbn Hacer el-Askalanî, Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed b. Hacer, *Hedyü's-Sârî Mukaddimeti Fethi'l-Bârî*. Dâru'r-Reyyan li't-Türas Kahire, 1987, s. 501. Küçük yaşta babasını kaybeden Buhârî yetim olarak büyümüş, eğitimi ile annesi ilgilenmiştir. Annesi duası makbul bir hanım olarak zikredilmektedir. Bir rivâyete göre Buhârî küçük yaşlarda gözlerini kaybetmiş, ancak tedavisi mümkün olmamıştır. Bir gece annesi rüyasında Hz. İbrahim'i görmüş, İbrahim (a.s.) ona, oğlu

olan Muğîre'nin, Mecûsî iken Buhâra valisi Cu'feli Yemân vasıtasıyla Müslüman oldu³¹, bu sebeple Buhârî'nin, Cu'fî nisbesiyle de anıldığı bilinmektedir.³² Babası İsmâil b. İbrahim'in, Mâlik b. Enes (ö.179/795), Hammâd b. Zeyd (ö.179/795) ve Abdullah b. Mübârek (ö.181/797) gibi âlimlerden hadis dinlediği nakledilmiştir.³³ Kendisinden ise Ahmed b. Hafs (ö.258/871)'in hadis aldığı bilinmektedir.³⁴

Kaynaklarda Buhârî'nin tüm vaktini ilimle iştigal ederek geçirdiği, az yiyip, az uyuduğu, kimi zaman günlük yiyeceğinin 2-3 badem tanesinden fazla olmadığı aktarılmaktadır. Babasından kalan arazinin geliri ile geçinen Buhârî'nin, hadis derslerinden ücret almadığı, kendi kazancı ile derslerini ifa edebileceği 'ribat' denilen bir okul yaptırdığı rivayet edilmektedir.³⁵ Döneminde tüm ilmi alanlara vukûfiyeti konusunda hakkında övgü dolu mesellerin bulunduğu Buhârî'nin, mihne tartışmalarında zor zamanlar geçirdiği, vali ile aralarındaki gerginlikler sebebiyle memleketi Buhâra'dan ayrılmaya zorlandığı, Semerkant'a gitmek için yola çıkan Buhârî'nin, hicrî 256 yılı Ramazan Bayramı gecesinde Hartenk'te vefat ettiği kaydedilmiştir.³⁶

Küçük yaşta Kur'ân eğitimine başlayan Buhârî on yaşına doğru hadise ilgi duyduğunu³⁷ on altı yaşına geldiği zaman Abdullah b. Mübârek (ö.181/797) ve Veki' b. el-Cerrâh'ın (ö.197/812) kitaplarını ezberlediğini

---

için ettiği duaların kabul olduğunu söyleyerek onun sıhhatine kavuşacağı müjdesini vermiştir. Gerçekten de annesi uyandığı zaman oğlunu iyileşmiş bir şekilde bulmuştur. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. II, s.10. Kaynaklarda Buhârî'nin gözlerini ne şekilde kaybettiği belirtilmemiştir. Subkî'nin naklettiğine göre Buhârî, hayatı boyunca iki kere görme yeteneğini kaybetmiştir. İlk olarak çocukluğunda gerçekleşen bu olayı aktaran Subkî, ikinci olarak Buhârî'nin kendinden nakledilen bir rivâyete göre, Horasan'a gittiğinde gözlerini kaybettiğini, bir adamın tavsiyesi üzerine kafasını tıraş ederek hatmi sardığını ve gözlerinin iyileştiğini anlatır. Subkî, *Tabakât*, c. II, s. 216.

³¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s.392; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l- Bağdâd*, c. II, s.6; İbn Hacer, *Hedyû's-sârî*, s. 501.

³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, c. II, s. 6.

³³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, Mektebetü'l-İslâmiyye, Haydarabad, ts. c. I, S.342-343; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. XII, s.392. İbn Hibbân, Iraklıların da ondan rivâyette bulduklarını ekler. İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Kitâbu's sikât*, Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, ts. c. VIII, s. 98.

³⁴ Subkî, *Tabakât*, c. II, s. 213.

³⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s. 450.

³⁶ Hartenk kasabası Semerkant'a 3 mil uzaklıktadır. Buhârî'nin Kabri Hartenk'tedir. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 466; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, c. II, s. 34.

³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, c. II, s.6; Subkî, *Tabakât*, c. II, s. 216.

söylemektedir.³⁸ Daha küçük yaşlarda iken Buhâra'nın ileri gelen muhaddislerinin ilim halkalarına katılan Buhârî³⁹, on bir yaşında iken hocası ed-Dâhilî'nin (ö.242/856) rivâyet esnasında yaptığı bazı hataları tashih etmesi ile dikkatleri çekmiş,⁴⁰ bu olaydan sonra bilgisi, hâfıza gücü ve keskin zekâsı ile tanınır olmuş ve zamanının âlimleri tarafından takdir görmeye başlamıştır. İbn Hacer'e (ö.852/1448) göre Buhârî tahsil hayatına başlar başlamaz ilim yolculuklarına çıkmış olsaydı bir üst tabakaya dâhil olan pek çok âlime yetişebilecekti. Nitekim Buhârî, Abdurrezzâk b. Hemmâm'dan rivâyette bulunmak maksadıyla yola çıkmış, onun vefat haberini alınca bu kararından vazgeçmiştir.⁴¹

Hadis rihlelerinde Mekke başta olmak üzere,⁴² Mısır, Bağdat, Nişabûr, Belh, Merv, Rey, Kûfe, Basra, Medine şehirlerinin yansira Vâsıt, Herât, Kayseriyye, Askalân ve Hıms bölgelerini⁴³ ziyaret eden Buhârî'nin ününün gittiği her yere kendisinden önce ulaştığı, halkın onu şehrin dışına çıkararak karşıladığı anlatılmaktadır.⁴⁴ Nişabûr ziyaretinde de bölgenin tanınmış âlimlerinden, Buhârî'nin de hocası olan Muhammed b. Yahya ez-Zühîlî (ö.258/871), talebelerine onu karşılamalarını salık vermiş,⁴⁵ kendisi de şehrin dışına kadar giderek karşılamada bulunmuş ve böylelikle Buhârî'yi ne kadar takdir ettiğini göstermiştir.

Buhârî'nin Nişabûr'u ziyareti halku'l-Kur'ân tartışmalarının zirvede olduğu bir döneme rastlamaktadır. Müslim (ö.261/875)'in rivâyetine göre, Buhârî Nişabûr'a geldiğinde Muhammed b. Yahya ez-Zühîlî, öğrencilerinden onu karşılamalarını istemiştir. Müslim de Buhârî'yi karşılamaya gidenler arasındadır. Zühîlî öğrencilerine, Buhârî'ye kelâmî konularda soru sormamalarını, buna gerekçe olarak da kendi görüşlerinin aksine bir fikir

³⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s. 393. İbn Hacer, burada 'yani rey ehlinde olan Abdullah b. Mübarek ve Vekî' b. el-Cerrâh...' şeklinde bir ilavede bulunur. Bkz. *Hedyü's-Sârî*, s. 502.

³⁹ Abdusselam el-Mubarekfûrî, *Siretu İmâmî'l Buhârî*, s. 56.

⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, c. II, s.7; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 502; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s. 393.

⁴¹ İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, s. 502.

⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, c. II, s.7; Subkî, *Tabakât*, c. II, s.216; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s. 393.

⁴³ Bkz, İsmail b. Muhammed b. Abdî'l-Hâdî' el-Aclûnî, *el-Fevâidu'd-Derârî fi Tercemeti'l-İmâm el-Buhârî*, Dimaşk, Dârü'n-Nevâdir, 2010, s.74; Abdulmecid Hâşim el-Hüseynî, *el-İmam el-Buhârî muhaddisen ve Fakîhen*. Mısru'l Arabiyye, Kahire, 1982, s. 31.

⁴⁴ Subkî, *Tabakât*, II, 219; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s.409-410; İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, s. 511.

⁴⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, s. 515; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, c. II, s. 30; Subkî, *Tabakât*, c. II, s.228; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 453.

beyan edecek olursa aralarında ihtilaf çıkacağını, o takdirde Horasan'daki bütün Hâricî, Râfizî, Cehmî ve Mürcî grupların oluşacak bu kaostan faydalanmak isteyeceklerini, eğer istedikleri gibi bir cevap alamazlarsa bunun aralarında tartışmaya sebep olacağını söyleyerek ikazda bulunmuştur. Fakat Buhârî'nin Nişabûr'a gelişinin ikinci veya üçüncü günü bir adamın ona Kur'ân'ın lafzının mahlûk olup olmadığı konusunda ne düşündüğünü sorduğu, Buhârî'nin de her ne kadar cevap vermekten imtina etse de ısrarlar üzerine "*Füllerimiz mahlûktur, sözlerimiz de bizim fillerimizdir*" şeklinde cevap verdiği aktarılmaktadır. Bu cevap üzerine halk arasında Buhârî'nin kastının ne olduğu yönünde münakaşalar başlamıştır. Buhârî'nin bu sözle Kur'ân'ı telaffuz etmenin mahlûk olduğunu söylediğini iddia edenlerin yanı sıra, kimilerinin de böyle bir şeyi kastetmediği gerekçesiyle itiraz ettiği ve bu eksende toplumda bir gerginliğin yaşandığı kaydedilmektedir.⁴⁶

Buhârî'nin cevabını haber alan Zührlî'nin de ona karşı olan müspet tavrını bırakarak "*Buhârî'nin bu sözü onun lafızcı olduğunu gösterir, bize göre de lafızcılık Cehmiyye'den daha zararlı bir şeydir*" sözleriyle tepki gösterdiği belirtilmiştir⁴⁷, bununla da yetinmeyerek "*Kur'ân Allah kelâmıdır ve her ne şekilde olursa olsun, ne lafzı ne de kendisi mahlûk değildir. Her kim Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia ederse imânını yitirir, kâfir olur, karısı boştur. Bu kimse tövbeye davet edilir; kabul etmezse boynu vurulur. Malı Müslümanlara helaldir ve öldüğü zaman Müslümanların kabrine defnedilemez. Her kim tevakkuf ederse ve "Ne mahlûktur ne de değildir" derse, o da kâfir gibidir. Her kim de Kur'ân'ın lafzı mahlûktur derse bid'atçidir, o kimse ile oturulmaz ve konuşulmaz her kim bizim meclisimizden çıktıktan sonra Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin meclisine gidersen o da itham olunur, zira onun yanına onun gibi düşünmeyen birisi gitmez*" diyerek, Buhârî'nin meclisine katılanların kendi meclisinden çıkmalarını istediği rivayet edilmektedir.⁴⁸ Bunun üzerine Müslim b. Haccâc ve Ahmed b. Seleme (ö.286/899)'nin onun meclisini terk ettiği, Müslim'in Zührlî'den yazdığı hadisleri bir hamala yükleyerek kendisine geri gönderdiği aktarılmaktadır. Ebû Hâtim (ö.277/890) ve Ebû Zür'a'

⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, c. XII, s. 458. Kasimî bu olay sonrasında halkın Buhârî'ye olan teveccühünün azaldığını söylemektedir. Kasimî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd, *Hayatu'l-Buhârî*, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1992, s. 57.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, c. XII, s. 459.

⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, c. II, s.32.

(ö.264/878)'nın ise Zühli'nin bu tavrı üzerine Buhârî'den dinledikleri hadisleri terk ettikleri belirtilmektedir.⁴⁹

Zehebî, Zühli'nin bu yöndeki açıklamalarının halkın istemeyerek de olsa Buhârî'ye karşı tepkili olmalarına sebep olduğunu, Buhârî'ye karşı Zühli'nin bu hareketinden cesaret bulan bazı çevrelerin, ona küfür nispet edebilecek kadar ileri gittiklerini kaydetmektedir.⁵⁰

Tartışmalar devam ederken Ahmed b. Seleme Buhârî'ye gelerek, Zühli'nin halk nazarında sözü geçen bir kimse olduğunu, savunduğu görüşte de inat ettiğini ve hiç kimsenin onu karşısına almayı göze alarak aleyhinde fikir beyan etmeye cesaret edemeyeceğini açıkça ifade ederek bu durumda ne tavsiye edeceğini sorduğunda Buhârî "*Ben işimi Allah'a havale ediyorum; şüphesiz Allah kullarının her halini görür*"⁵¹ mealindeki ayeti okuyarak Nişabûr'a bir menfaat elde etmek için gelmediğini, kendisini kıskanan Zühli'nin açıklamalarına ve çekememezliğine son vermek için ertesi gün şehri terk edeceğini söylemiştir.⁵²

Nişabûr'da yaşanan bu tatsızlıklardan ve Zühli'nin kendisine karşı tavrı almasından dolayı memleketi Buhâra'ya dönen Buhârî'yi halkın büyük bir tazim ile karşıladığı, kendisi için şehrin dışına bir türbe inşa edildiği ve şehre girerken üzerinden paralar yağdırıldığı rivayet edilmektedir.⁵³ Fakat bir süre sonra Buhâra Emîri Hâlid b. Ahmed ez-Zühli, Buhârî'ye olan şahsî husumeti yüzünden, Zühli'nin kendisine yazdığı ve Buhârî'nin sünnete karşı iş yaptığını iddia ettiği mektubunu Buhâra halkına okuyarak Buhârî aleyhinde bir tavrın oluşmasını hedeflediği görülmektedir. Bununla birlikte halkın Buhârî'nin arkasında durmaya devam etmeleri üzerine emîr, Harîs b. Ebî'l Varaka ve diğer bazı ilim ehlinin⁵⁴ Buhârî'nin lafız konusundaki görüşlerinin ehl-i sünnet ile bağdaşmayan fikirler olduğunu, zaten bu sebeple de Zühli

⁴⁹ Bu duruma tepki gösteren Zehebî, Buhârî'nin onların kendisinden hadis yazmış olmasına ihtiyacının olmadığını, onun bütün dünyada güvenilir hüccet bir kimse olarak kabul edildiğini ifade eder. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 462-463. Buhârî kendisinden hadis dinlediği hocası Zühli'nin rivayetlerine *el-Câmiu's-Sahih*'inde ismini zikretmeksizin yer vermiştir. Mücteba Uğur, *Buhârî*. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1989, s. 43.

⁵⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s. 460.

⁵¹ Mü'min, 40/44

⁵² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s. 459. Subkî, Buhârî ile aralarında yaşanan tatsızlıklar sırasında Zühli'nin Kur'ân'ın lafzının mahlûk olduğunu iddia edenleri bid'atçılıkla suçlamasını farklı yorumlayarak onun Buhârî'ye muhalefet etmek gibi bir düşüncesinin olmadığını iddia etmektedir. Subkî, *Tabakât*, c. II, s. 230. Hatib Bağdâdî'ye göre ise Zühli Buhârî'nin şehirde oluşturduğu etkiyi ve otoritesini kıskanmıştır. Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, c. II, s. 30.

⁵³ İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, s. 517.

⁵⁴ Hatib el-Bağdâdî, *Târîh'l-Bağdâd*, c. II, s.33; Subkî, *Tabakât*, c. II, s. 233.

tarafından Nişabûr'dan çıkarıldığını halk arasında yaymalarını sağlayıp, sonra da bu iddiayı sebep kılarak Buhârî'yi kendi memleketinden sürdürdüğü kaydedilmiştir.⁵⁵

Buhârî her ne kadar pek çok hadis âlimi gibi⁵⁶ vali huzurunda halife emriyle halku'l-kur'ân konusundaki görüşü sebebiyle hesaba çekilerek bir baskıya maruz kalmasa da Nişabûr'da yaşanan bu olaylar ve sonrasında Buhârâ'da uğradığı haksız tavır, onun kıskançlık ve taassub sebebiyle meslekdaşları tarafından benzeri bir sıkıntıya uğratıldığını açıkça göstermektedir.

5. Buhârî'nin "Halku ef'âl'il-ibâd" Eseri

İlmî seyahatleri sırasında Bağdat ve Şam şehirlerini sıkça ziyaret ettiği bilinen Buhârî'nin, mihne sorgulamalarının yaşandığı dönemde tam olarak ikâmeti ile ilgili olarak kaynaklarımızda net bir bilgi yer almamaktadır. Özellikle Bağdat'a ziyaretlerinde Ahmet b. Hanbel ile sıkça görüşen Buhârî'nin, konuyla ilgili olarak onunla herhangi bir diyalogunun olmamasından, onun bu konuları konuşmaktan hususî olarak uzak durduğu söylenebilir.⁵⁷ Nitekim Nişabûr'da yaşanan olayda da Kur'ân'ın mahlûkiyeti meselesine cevap vermekten kaçındığı görülen Buhârî'nin konu ile doğrudan bağlantılı bir eser kaleme almış olmasına rağmen halifelerin mihne sorgulamaları esnasında hedef olmadığı görülmektedir. Bu sebeple onun *Halku ef'âl'il-ibâd* eserini Mütevekkil (232-247/847-861) döneminde ya da daha sonrasında kaleme aldığını düşünmekteyiz.

5.1. Eserin Konuları

Buhârî eserine, ehl-i hadisin önde gelen isimlerinin itikâdî meselelerdeki görüşlerine yer vererek giriş yapmış ve uzunca bir bölümü bu

⁵⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s.465. İbn Hacer, Mukaddime'de önce Buhârâ'dan ayrılan Buhârî'nin Binkedir'e geçtiğini söylerken bir yerde de Semerkant'a döndüğünü söyler. Bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-Sâri*, s. 517-518.

⁵⁶ Bu isimler arasında Nadr b. Şumeyl (ö.204/819), Ali b. Ca'd (ö.230/844), Ubeydullah b. Ömer el-Kâvârî (ö.235/849), Bişr b. Velîd el-Kindî (ö.238/852), Kuteybe b. Saîd (ö.240/854), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Ali b. Ebi Mukâtil (?), Muhammed b. Nuh (?) ve diğer birçokları bulunmaktadır. Bkz, Taberî, *Târîh*, c. V, s.192-193; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. X, s.273.

⁵⁷ Buhârî, Ahmed b. Hanbel ile yakın dosttur. Buhârî, Bağdat'a sekiz kere geldiğini ve her gelişinde Ahmed b. Hanbel ile görüştüğünü, son gelişinde ise ayrılırken Ahmed b. Hanbel'in kendisine "Ey Ebû Abdullah! İlmî ve insanları terk edip Horasana (m) gidiyorsun" dediğini böylelikle onun şehirden ayrılmasını istemediğini ve Bağdat'ta kalması konusunda ısrar ettiğini söylemiştir. Bkz, Subkî, *Tabakât*, c. II, s. 217; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, s. 403.

görüş ve değerlendirmelere ayırmıştır. Eserin ilerleyen bölümlerinde Kur'an ayetlerinin ardından, merfû' rivâyetlere yer vermiş, ayrıca mevkûf ve maktû' haberlerden de örnekler zikretmiştir. Kimi rivâyetlerden sonra konuya dair müellifin kendi görüşleri "kale Ebû Abdullah", "kale Muhammed b. İsmâil" ifadeleriyle yer almaktadır.

Eserde 268'i muttasıl senedlere sahip 308 merfû', 68 mevkûf ve 24 maktû' hadis bulunmaktadır. Diğer 40 merfû' rivâyet muallâktır. Müellif bunların büyük bir çoğunluğunda sahâbi râvîsini zikretmiştir. Aynı şekilde mevkûf rivâyetlerin 35'i; maktû' rivâyetlerin 16'sı; muttasıl senedlere sahiptir.⁵⁸ Eserde müellifin değındığı konuları şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

5.1.1. Allah'ın Kelâm Sıfatı

Buhârî Kur'an'ın Allah kelâmı olduğu ve Allah'ın kelâm sıfatı olduğunu ispat etmek için eserine "*Allah'ın kelâmını değıştirmek isteyen Muattıla hakkında âlimlerin görüşleri*" şeklindeki bir başlık ve Süfyân b. Uyeyne (ö.198/813)'nin "*Yetmiş senedir kendilerine ulaştığımız şeyhlerimiz 'Kur'an Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir' demişlerdir*" sözü ile giriş yapmaktadır. Ardından Hammâd b. Ebî Süleyman (ö.120/737), Ebû Bekir b. Ayyâş (ö.93/711), Süfyân es-Sevrî (ö.161/777), Hammâd b. Zeyd (ö.179/795), Abdullah b. Mübârek (ö.181/797), İsmâil b. Ebî Üveys (ö.226/840), Ali b. el-Medîni (ö.234/848), Ebû'l Velid et-Tayâlisî (ö.227/841), Vekî' b. el-Cerrâh (ö.197/812), Sehl b. Muzâhim (ö.211/826), Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/813), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö.224/838), Yezid b. Harun (ö.206/821), Hâşim b. Kâsım (ö.207/822), Hafs b. Gıyâs (ö.194/809) ve Mu'temir b. Süleyman (ö.187/802)'in "*Kur'an Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir*" şeklindeki sözlerine yer vererek ehl-i hadisin görüşünü ortaya koymaya çalışır.⁵⁹

⁵⁸ Eser 5 ana bâb ve 7 ara başlık olmak üzere 12 kısımdan oluşmaktadır. Her bölümde ayetlerin yanı sıra merfû', mevkûf ve maktû' rivâyetler bulunmaktadır. Aynı zamanda ehl-i hadisin sözlerine oldukça yer ayrılmıştır. Buhârî kimi zaman konuyla ilgili kendi görüşlerini dile getirir ve bazı senedler hakkında bilgi verir. Bkz. Rabia Zahide Temiz, *Buhârî'nin Halku ef'âli'l-ibâd Adli Eseri ve Hadis İlmi Açısından Değıeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 92.

⁵⁹ Buhârî, eserde ayrıca bu görüşü benimseyen Rebi b. Nâfi (ö.241/855), Ubeydullah b. Aişe (ö.228/842), Yahya b. Yahya (ö.226/840), Affân b. Müslim (ö.224/838), Âsım b. Âli b. Âsım (ö.221/826), Süleyman b. Dâvud el-Hâşimî (ö.219/834), Muhammed b. Yusuf (ö.212/827), Haccâc b. Muhammed (ö.206/821), Yezid b. Hârun (ö.206/821), Muaz b. Muaz (ö.196/811), Abdullah b. İdris (ö.192/807), Ca'fer b. Muhammed b. Ali (?)'nin açıklamalarına da yer verir.

Buhârî'nin Allah'ın kelâm sıfatı ile ilgili olarak eserinde zikrettiği diğer bazı görüşler şu şekildedir: "Kur'ân mahlûktur sözü, ancak şeytanın, dolayısıyla Cehmî bir kimsenin iddiası olabilir."⁶⁰ Nitekim Abdullah b. Mübârek mahlûk bir varlığın "*Muhakkak ki ben Allah'ım, benden başka ilah yoktur*"⁶¹ ayetinin mahlûk olduğunu iddia etmesinin ne derece sakıncalı olacağına dikkat çekmiştir.⁶² Cehmiyye ise Allah'ın kelâm sıfatını reddederek, O'nun Mûsa (a.s.) ile konuşmadığını iddia etmekte ve böylelikle küfre düşmektedir.⁶³ "Allah, Mûsa (a.s.)'yı insanlara, onunla konuşması ve risâleti ile üstün kıldı" hadisinde ve şefaât hadisinde⁶⁴ ayrıca mevkûf rivâyetlerde de belirtildiği üzere, Allah'ın Mûsa (a.s.) ile konuştuğu açıktır. Hz. Peygamber'in Câbir b. Abdullah'a, Allah Teâlâ'nın, babasına hitap ettiğini müjdelediği sözlerine de eserinde yer veren Buhârî, böylelikle Allah'ın kelâm sıfatı ile resûllerine ve dilediği kullarına hitap ettiğini delillendirmek istemektedir. Allah'ın sıfatlarının yarattıklarının sıfatlarına benzemediği ayette açıkça ifade edilmektedir.⁶⁵

5.1.2. İstivâ

Nasslarda Cenâb-ı Hakk'a istivâ fiilinin izafe edilmesi, bu fiilin mahiyeti ve anlamı üzerine gerçekleşen tartışmalar sebebiyle eserinde bu konuya değinen Buhârî ayet ve hadislerden getirdiği delillerin ardından ehl-i hadisin görüşlerine yer verir. Abdullah b. Mübârek "Biz Cehmiyye'nin aksine O'nun istivâ etmiş olarak arş üzerinde olduğunu söylüyoruz" diyerek, ehl-i hadisin bu konudaki tavrını ortaya koymaktadır.⁶⁶ Vehb b. Cerîr de arşa istivâ ayetini inkâr eden Cehmiyye'nin zındık olduğunu söylemektedir.⁶⁷ Hammâd b. Zeyd'e göre Cehmiyye "Kur'ân Allah kelâmıdır" dedikten sonra semada bir ilah olmadığını ispat etme çabasına girmiştir.⁶⁸ Fudayl b. İyad mekândan zâil olan bir Rabbi inkâr ettiğini söyleyen Cehmî bir kimseye "Ben dilediğini yapan bir Rabb'e inanıyorum" diye cevap verilmesini teklif eder.⁶⁹ Buhârî ehl-i hadisin, Cehmiyye'nin bu iddialarını Yahudi ve Hıristiyanların iddialarından

⁶⁰ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 43.

⁶¹ Tâhâ, 20/14.

⁶² Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s.24.

⁶³ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 42.

⁶⁴ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 54.

⁶⁵ el-Bakara, 2/22.

⁶⁶ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 25.

⁶⁷ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 21.

⁶⁸ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 24.

⁶⁹ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 40.

daha tehlikeli bulduklarını, zira onların dahi Allah'ın arş üzerinde olduğunda ittifak ettiklerini sözlerine ekler.⁷⁰

5.1.3. Ehl-i Bid'at'ın Akıbeti

Buhârî'ye göre ehl-i bid'at kimselerin, Cehmî veya Râfîzî bir kimsenin arkasında namaz kılmakla Yahudi veya Hıristiyan bir kimsenin arkasında kılmak aynı şeydir. Bişr el-Merîsî, Müsenna el-Enmâtî ve Ebû Bekir el-Esam'ın isimlerini zikrederek, bu kimselerin zındık, Allah'ın lanetine uğramış kâfir kimseler olduklarını belirtip, onların iddialarının Yahudi ve Hıristiyanların iddialarından daha kötü olduğunu söyleyen Buhârî, bu kimselerle oturup konuşmanın, nikâhlanmanın caiz olmadığını, arkalarında namaz kılınamayacağını, eşlerinin boşanmış sayılacaklarını, bu görüşte olan kimselerin tövbeye davet edileceğini, kabul etmedikleri takdirde katledilebileceklerini beyan eden ehl-i hadisin görüşlerini zikreder.⁷¹ Nitekim Cehmiyye, Allah'ın Mûsa'ya (a.s.) hitap etmediğini ve imânın kalp ile olduğunu iddia etmekle Râfıza, Kaderiyye ve Haruriyye'den daha tehlikeli hale gelmektedir.⁷²

5.1.4. Ru'yetullah

Ehl-i hadisin ahirette Allah'ın kulları tarafından görüleceği (ru'yetullah) görüşünü kabul eden Buhârî eserinde "Allah kullarını kıyamet günü diriltecek ve onlara öyle bir sesle nidâ edecek ki, yakında bulunanlar onu nasıl işitebiliyorlarsa uzaktakilerde aynı şekilde duyabilecekler" hadisini Allah'ın kelâm sıfatına; "sizler Rabbinizi göreceksiniz" hadisini ise ru'yetullaha delil getirmektedir. Ardından Cerîr b. Abdullah'ın (ö.56/675) "Bu hadisi yalanlayan Allah'tan ve Resûlü'nden uzaktır" sözüne yer vererek⁷³ ru'yetullahı ikrar etmenin imânî bir mesele olduğu görüşünü ortaya koyar.

5.1.5. Kulların Fiilleri

Buhârî kulların fiillerinin mahlûkiyeti ile ilgili olarak, fiillerin tümünü insanın yarattığını iddia eden Kaderiyye ile tümünü Allah'tan kabul eden

⁷⁰ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 26.

⁷¹ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 38. Abdurrahman b. Mehdî küfre düşen bu kimselerin tövbeye davet edilmesi gerektiğini, tövbe etmeyi reddederse katledileceğini savunmaktadır. Bkz. Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 46.

⁷² Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 48.

⁷³ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 45.

Cebriyye'nin görüşlerine karşı çıkmaktadır.⁷⁴ *"Allah sizleri ve yaptıklarınızı da yaratmıştır"*⁷⁵ ayetini delil getiren Buhârî'ye göre Allah-u Teâlâ bir işi yapanı da yaptığı işi de yaratmıştır. İnsanların dillerinin ve renklerinin değişik olması,⁷⁶ acizlik ve beceriklilikleri, hattâ ellerini yanaklarına dayamaları dahi bir kader iledir.⁷⁷ Ona göre İnsanın hareketleri, sesi, yazı yazması ve kazanç elde etmesi yaratılmıştır. Kur'ân ise açıkça okunan, mushafalara yazılmış, kalplerde tutulan, yaratılmamış Allah kelâmıdır.⁷⁸ Böylelikle müellif ayetlere⁷⁹ ve hadislere dayanarak kulların işlediği bütün fiillerin, Kur'ân'ı okuma ve yazmalarının mahlûk olduğunu, ancak ezberlenen, yazılan ve okunan Kur'ân'ın Allah kelâmı olup mahlûk olmadığını belirtmektedir. Mürekkep, deri ve benzeri şeyler, hatta kulun Allah lafzını yazışı bile yaratılmıştır.⁸⁰ Ona göre Allah lafzını yazanın bu fiili hâdistir, fakat yazının delâlet ettiği mana kadîmdir.

Buhârî'ye göre Allah Resûlü, kendisine en faziletli amelin ne olduğu sorulduğunda "Allah'a imân etmendir" şeklinde cevap vermekle, imânın, cihâdın, hayrın⁸¹ ve Allah'ı zikretmenin,⁸² birer amel olduklarını göstermiştir. Muhâcir ve ensârdan ve onlara tâbî olanlardan hiç kimseden bunun hilafına bir şey nakledilmediğini tekrarlayan müellif, ehl-i hadisin yolunun bu olduğunu beyan etmektedir.⁸³

Buhârî bid'at ehline önce güzellikle muamele edilmesi, Allah'ın zatının ve kelâmının mahlûk olmadığını bilmeyen kimseye bu durumun öğretilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bunun için de Kur'ân ve Sünnet başvuru kaynağıdır. Şayet kişi inkâr konusunda ısrar ediyorsa bu inatçı kişi için Allah'ın beyan ettiği hüküm açıktır.⁸⁴ Buhârî'ye göre şayet ortada

⁷⁴ Buhârî, *Halku Ef'âlil-İbâd*, s. 220.

⁷⁵ es-Saffât, 37/96.

⁷⁶ Buhârî, *Halku Ef'âlil-İbâd*, s. 117.

⁷⁷ Buhârî, *Halku Ef'âlil-İbâd*, s. 63-65.

⁷⁸ Buhârî, *Halku Ef'âlil-İbâd*, s. 66.

⁷⁹ et-Tûr, 52/2-3; el-Burûc, 85/21-22; el-Kalem, 68/2.

⁸⁰ Buhârî, *Halku Ef'âlil-İbâd*, s. 69.

⁸¹ Buhârî, *Halku Ef'âlil-İbâd*, s. 72-78.

⁸² Buhârî, *Halku Ef'âlil-İbâd*, s. 117.

⁸³ Buhârî, *Halku Ef'âlil-İbâd*, s. 95.

⁸⁴ Ayet-i kerimelerde "Allah, bir topluluğu doğru yola ilettikten sonra sakınacakları şeyleri kendilerine açıklayıncaya kadar onları saptıracak değildir." (Tevbe, 9/115) ve "Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygambere karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yolda bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir." (Nisa, 4/115) buyrulmaktadır.

karışıklığa sebep olan bir mevzu varsa Resûlullah'ın buyurduğu üzere⁸⁵ konu âlimlere havale edilmelidir. Allah'ın ayette bildirdiği üzere "...*Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve kendilerince tevil etmek için, onların (ayetlerin) müteşâbih manalı olanlarına uyarlar. Hâlbuki onların tevilini Allah'tan başkası bilemez. İlimde derinleşmiş olanlar: "Ona inandık, tümü de Rabbimizin indindedir" derler. Bunu ancak akıl sahipleri düşünebilirler.*"⁸⁶ Bu ayeti okuyan Resûlullah (s.a.), "Kur'ân'ın yalnız müteşâbih ayetlerine tâbî olanları gördüğünüzde onlardan sakınınız ki, bunlar Allah'ın ayette kastettiği kimselerdir" buyurmuştur.⁸⁷ Buhârî'ye göre Müteşâbih konulara dalanlar isteseler dahi bu kadarla kalamayacak ve tartışmalarını başka konulara da taşıyacaklardır. Çünkü onlar her gün yeni bir şüphe ve sapık bir inanç içindedirler.⁸⁸

5.1.6. Halku'l-Kur'ân

Buhârî, Ahmed b. Hanbel'e ait görüşlerin inceliğinin yeterince anlaşılmadığını, onun sadece Allah kelâmının mahlûk olmadığını, onun dışındakilerin ise mahlûk olduğunu söylediğini; böylelikle de anlaşılması zor olan bu meseleleri araştırıp incelemekten hoşlanmadığını göstermiş ve böylelikle Resûlullah'ın hiçbir açıklamasının olmadığı, kelâmcıların ise rahatlıkla görüş belirttikleri bir meselede tartışmaya girmekten kaçınmak istemiştir.⁸⁹

"Hicretten sonra Araplaşma" başlığını taşıyan kısımda Buhârî, Müşebbihe, Muattıla, Mu'tezile, Kaderiyye, Cehmiyye ve Cebriyye'den söz etmekte ve Basralı bazı kimselerin halku'l-Kur'ân fikrini Mecûsî Senesveyh'den aldıklarını ifade etmektedir. Kur'ân'a ve sünnete bağlılığın

⁸⁵ Allah Resulü "Şüphe ve karışıklığa düştüğünüz şeyleri âlimine havale ediniz" buyurmuştur. Bkz. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, s. 99.

⁸⁶ Âli İmran 3/7.

⁸⁷ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 100.

⁸⁸ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 131. Buhârî bu kimselerin tutarsız tavırlarını, Kur'ân ve Sünnet'in bir kısmını kabul edip diğer kısmını reddettiklerini dile getirir. Bkz. *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 132. Buhârî'ye göre bu durum Hz. Peygamber'in "Kıyamet alameti olarak ilmin kaldırılacağı" hadisi ile de bağdaşmaktadır. Buhârî ayrıca sahabinin 'bizden daha hayırlı kavim var mı' sorusuna, Allah Resulü'nün Kur'ân'a hakkıyla inanıp onunla amel edecek olan bir kavmin geleceğini ve bu kimselerin ecir olarak sahabeden daha üstün olacaklarını söylediği hadisi zikreder. Bkz. *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 154.

⁸⁹ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 98.

esas olması gerekirken, Hasan el-Basrî'nin ifadesiyle 'acemleşme/fikrî yabancılaşma' onları helak etmiştir.⁹⁰

Buhârî, Sahâbe'nin Kur'ân'ın mushaf halinde iken alınıp satılmasını caiz gördüğünü delil getirerek, Kur'ân'ı okuma ve yazmanın fiil olarak mahlûk olduğu görüşünü kabul etmektedir. Nitekim İbn Abbâs'ın mushaf satışı sorulduğunda "Onu ticaret metaı olarak görmüyoruz. Ancak elin yaptığının bir beisi yoktur" şeklinde cevap vermesini bu görüşüne delil getirir.⁹¹ Ayrıca Hz. Peygamberin yüzüğüne Allah'ın kitabından naksettirmiş olması ve üzerinde olduğu halde hacetini gidermiş olması; Kur'ân ayetlerinin ve Allah lafzının yazılı bulunduğu sayfalara abdestsiz dokunulmasının caiz görülmesi bu sebeplerdir.⁹² Buhârî'ye göre bu rivayetler, Kur'ân'ın yazılı metninin, Kur'ân'ın bizzat kendisinden farklı bir şey olduğunu açıkça göstermektedir.

Buhârî'ye göre ses ve konuşma Allah tarafından yaratılmış olup, Kur'ân'ın aslından başka şeylerdir.⁹³ Hz. Peygamber, Kur'ânı güzel okumanın önemini beyan eden hadisleriyle,⁹⁴ "Kur'ân'ı seslerinize güzelleştiriniz" sözü ve Ebû Mûsa el-Eşârî'ye söylediği "Sana Dâvud ailesinin nağmelerinden bir nağme verilmiştir" övgüsü bu duruma işaret etmektedir. Aynı şekilde Allah'ın kelâmı, konuşması ve nidâsı, yakındakinin ve uzaktakinin rahatlıkla işitebileceği bir nidâdır ve bu durum O'nun kelâmı ve sesinin kullarınıninkinden kesinlikle farklı olduğunu göstermektedir.⁹⁵

Buhârî Kur'ân'ı kırâat etme esnasında ses ve lahin ile oluşan okuma fiilinin bir amel ve mahlûk olduğunu, kırâat edilen Kur'ân kelâmının ise kadîm bir varlık olduğunu söylemektedir.⁹⁶ Bir kimsenin okuyuşu hakkında "Filan hüsnü kırâat sahibidir" denmesi "Hüsnü Kur'ân sahibidir" denmemesi arasındaki ayırım buna işaret etmektedir. Bu halde kullara Kur'ân değil, kırâat nisbet edilir. Çünkü Kur'ân Rabb'in kelâmı, kırâat ise kulun fiilidir.⁹⁷ Allah

⁹⁰ Ali Akyüz, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması" *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, yıl: 2003, sayı:11, s. 171,

⁹¹ Fakat bu durum Kur'ân'ın mushaf halinde iken hak ettiği hürmeti değiştirmez. Zira Hz. Peygamber düşman eline geçerek uygunsuz bir şeye maruz kalacağı endişesiyle yanında Kur'ân bulunduğu halde bir kimsenin düşman topraklarına yolculuk etmesini yasaklamıştır. Bkz. Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 150-151.

⁹² Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 189.

⁹³ Bunun için "O, her şeyi yarattı" (Furkân, 25/2) ayetini delil getirir. Bkz. Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 112.

⁹⁴ "Abdullah b. Mes'ûd, Kur'ân'ın en iyi tezyin edilişi okunmasıdır" demiştir Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd* s. 153.

⁹⁵ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 182.

⁹⁶ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 192.

⁹⁷ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 200.

Resûlü'nün "Muhakkak ki namaz Kur'ân'ın okunması, Allah'ın anılması ve kişinin Rabb'ine ihtiyacını arz etmesinden (duadan) ibarettir" buyurarak dua, hacet, Rabb'e yakarma, zikir ve kırâatin kuldân, okunanın ise Allah'dan olduğunu bizlere göstermiş olmaktadır.⁹⁸ Aynı şekilde bir kimsenin söz olarak söylediği "Allah" lafzının, Allah (cc)'ın bizzat kendisi demek olmadığı, lafzın sadece bir sıfat olduğunu söyleyen Buhârî, "Âsım'ın kırâati ile okudum" demenin, o kişinin lafız ve kelâmının bizâtihi Âsım'ın kelâmı değil, Âsım'ın kırâat edişi olduğuna dikkat çeker. Yine Ahmed b. Hanbel'in "Hamza b. Habib'in kırâatini beğenmiyorum" demesinden, "Kur'ân'ı beğenmiyorum" anlamı çıkmayacağı gibi Hz. Peygamber'in yüksek sesle ve rahatsız edercesine Kur'ân okumayı yasaklamasından, Allah'ın kelâmını yasakladığı anlamı çıkmayacaktır.⁹⁹

Tüm bu deliller ile Buhârî, Allah'ın konuşamayacağı, konuşsa dahi kelâmının, Allah'ın ilminde yaratılmış olduğunu iddia eden Cehmiyye Muattila'nın görüşlerinden¹⁰⁰ tamamen farklı olarak, kulların fiili olan okumanın ve okunan şeyin (makrû) farklı olduğunu söyleyerek konuya yeni bir bakış açısı kazandırır.¹⁰¹ Ona göre Mu'tezile Allah'ın fiilinin mahlûk, kulların fiillerinin ise gayr-ı mahlûk olduğunu söyleyerek, Allah'ın Mûsa'ya (a.s.) hitabı "*Muhakkak ki ben Allah'ım, benden başka ilah yoktur, bana kulluk et*"¹⁰² ayetini mahlûk kabul etmekte ve bununla ilgili hadisleri yeterince değerlendirmemektedir.¹⁰³

Buhârî, Allah Resûlü "*Sana indirileni tebliğ et, şayet bunu yapmazsan onun risâletini yerine getirmemiş olursun*"¹⁰⁴ ayeti mûcibince kendisine indirileni tam ve kusursuz bir şekilde tebliğ ettiğini, bir elçi olarak kendisine indirilen Kitap'ın buyurduğu üzere Rabb'inin risâletini insanlara iletmiş¹⁰⁵, sahâbenin de onun görevini tam ve eksiksiz yaptığına şahitlik ettiğini

⁹⁸ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 203.

⁹⁹ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 205–206.

¹⁰⁰ Nuaym b. Hammâd (ö.227/841) Rabb'in kelâmının yaratılmamış, kulun fiilinin yaratılmış olduğunu söylediği için eziyet ve işkence görmüştür. Buhârî bu görüşün ehl-i ilim tarafından benimsendiğini, asıl bid'at ve cehlî görüşün diğerlerine ait olduğunu ve onların Allah'ın izin vermediği fikirleri beyan etmekte olduklarını söyler. Bkz. Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, s. 146.

¹⁰¹ Bir rivayette Buhârî'nin "Kur'ân okuyuşum mahlûktur" dediği, bir başka rivayette ise kendisinin böyle bir sözü olup olmadığı sorulduğunda bunu şiddetle reddettiği belirtilmektedir. Bkz. Abdurrahim Güzel, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî, s. 263, Uluslar Arası Sempozyum, Buhârî Kongresi Tebliğleri, Kayseri, 1996.

¹⁰² Tâhâ, 20/14.

¹⁰³ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 128.

¹⁰⁴ Mâide, 5/67.

¹⁰⁵ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 163.

söyleyerek,¹⁰⁶ Nebî (s.a.)'nin Allah'ın tüm emir ve yasalarını, buyruk ve dileklerini, insanların inanmaları ve tasdik etmeleri gereken her şeyi, eksiksiz bir şekilde bildirdiğini dile getirir. Buhârî bu delillerle mihne döneminde yaşanan tartışmaların ve Mu'tezile'nin icbar ettiği fikirlerin Allah'ın kulunun tasdik etmesini beklediği temel esaslardan birisi olmadığını göstermek istemektedir. Zira aksi durumda imâna ait bu meselenin Nebî'nin (s.a.) eksiksiz olarak getirdiği risâletinde yer alması gerekeceği açıktır.

Buhârî Allah Resûlü'nün, ileride geleceklerini ve okudukları Kur'ân'ın boğazlarından aşağıya (kalplerine) inmeyeceğini haber verdiği kimselerin bu ehl-i bid'at mensupları olduğunu düşünmektedir. Ona göre "Ümmetimin münafıklarının çoğunluğu Kur'ân okuyucularıdır" hadisi de Muattıla, Cehmiyye ve hevâ ehline işaret etmektedir.¹⁰⁷

Tüm bu görüş ve açıklamalarıyla Buhârî, ehl-i hadis'in tefviz metodunu benimsemiş görünmekle birlikte akli bir yöntemle halku'l-Kur'ân ve ef'âli' ibâd konularına yeni ve farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Temel kaynaklarda Buhârî'ye nispet edilen farklı ve asılsız görüşler olmakla birlikte¹⁰⁸ onun bu eserinde konuya yaklaşımı açık ve nettir. Buna göre kulların fiilleri mahlûktur. Kur'ân'ı okumak ve yazmak da kula ait bir fiildir. Kur'ân okuyuşumuzda oluşan ses ve kelimeler mahlûk olmakla birlikte Allah'ın kelâmı olması hasebiyle okunan Kur'ân mahlûk değildir. Eserinde bu ayrımı dikkatle vurgulayan müellifin bu görüşü, ileride ehl-i sünnet'in Kur'ân-ı lâfzî ve Kur'ân-ı nefîş şeklindeki ayrımının temelini oluşturacaktır.

5.2. Eserin İsnad ve Râvîleri

İmam Buhârî'nin akâid tartışmalarında ehl-i bid'ata bir reddiye olarak, Kur'ân ayetleri ve Allah Resûlü'nden gelen merfu rivayetler, sahabe ve tabiin sözleri ile dönemin önde gelen ilim ehlinin görüşlerini delil getirmek suretiyle kelâmullah, kulların fiilleri, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı konularını izah için kaleme aldığı *Halku ef'âli'l-ibâd* eserinde 286 merfû'-muttasıl; 40 merfû'-muallâk rivâyetin yer aldığı; muttasıl senedli hadislerden 51'ine ve muallâk rivâyetlerden 12'sine *Câmiu's-Sahîh* eserinde de yer verdiği görülmektedir. Buhârî eserinde, çeşitli sebeplerle ittisal şartını yitirmiş rivayetlere ve hadis münekkitlerinin "zayıf", "terk edilir", "hadîsi zayıf", "hiçbir şey", "hadîsi terk

¹⁰⁶ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 164.

¹⁰⁷ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 228.

¹⁰⁸ Buhârî'ye nispet edilen halku'l-kur'ân görüşleri için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Buhârî", DİA, c. VI, s. 372-374.

edilir" "rivâyetlerinin çoğu problemlidir" hatta "çok yalancı" kabul ettikleri râvîlerin rivâyetlerine yer verdiği tespit edilmiştir.¹⁰⁹

Buhârî *Halku ef'âl'il-ibâd* adlı eserinde 119 hocasından derlediği hadislere yer vermiştir. Eserde rivâyette bulunduğu hocaları arasında, Abdullah b. Mesleme, Abdullah b. Zübeyr, Humeydî, Âdem b. Ebî İyâs, Ali b. el-Medînî, Amr b. Merzûk, Ayyâş b. Velîd, Esbağ b. Ferec, Haccâc b. Minhâl, Hakem b. Nâfî, İbrahim b. Münzîr, İshâk b. Râhuye, İsmâil b. Ebî Üveys, Kabîsa b. Ukbe, Kays b. Hafs, Kuteybe b. Saîd, Mâlik b. İsmâil, Mekki b. İbrahim, Muhammed b. Kesîr, Muhammed b. Mukâtil, Mûsa b. İsmâil, Müsedded b. Müserhed b. Müserbel, Ubeydullah b. Mûsa, Yahya b. Bukeyr, Züheyr b. Harb gibi isimler bulunmaktadır.

Buhârî'nin hadis aldığı hocalarının bir kısmı hakkında cerh lafızları bulunmaktadır. Örneğin, Dırâr b. Süred, Nesaî'nin ve Buhârî'nin bizzat kendisi'nin "metrûku'l hadis" dediği bir râvîdir.¹¹⁰ Aynı şekilde Muhammed b. Kesîr (ö.223/837) Yahya b. Maîn'in hadisinin alınmamasını istediği bir kimsedir.¹¹¹ Ya'kûb b. Humeyd (ö.141/758)¹¹² "hiçbir şeydir" ve "hadîsi zayıf" şeklinde cerh edilmiştir. Yahya b. Abdullah b. Bukeyr (ö.231/845) "zayıf"¹¹³ kabul edilmiştir. İsmâil b. Ebî Üveys (ö.226/840)¹¹⁴ ve Abdullah b. Sâlih (ö.222/836)¹¹⁵ hakkında ise "yalancı, hiçbir şey" ifadeleri sarf edilmiştir.

Buhârî eserinde bid'at fırkalarına mensup olmakla itham edilmiş kimselerin rivâyetlerine de yer vermiştir. Hammâd b. Ebî Süleyman (ö.120/737)¹¹⁶, Hârîce b. Mus'ab (ö.168/784)¹¹⁷, Ebû Muaviye ed-Darîr (ö.195/810)¹¹⁸, Bişr b. Muhammed (ö.224/838)¹¹⁹, Hallâd b. Yahya (ö.213/828)¹²⁰, Zer b. Abdullah el-Hemdânî (ö.100/718)¹²¹ Mürciî olmakla; Yahya b. Sâlih (ö.222/836)¹²², Ali b. Ca'd (ö.230/844)¹²³ Cehmî olmakla; Yezid

¹⁰⁹ Bkz. Rabia Zahide Temiz, "Buhârî'nin Halku ef'âl'il-ibâd adlı eseri ve hadis ilmi açısından değeri", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 107.

¹¹⁰ Mizzî, Ebû'l Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbu'l Kemâl fi Esmâ'ir-Ricâl*, Müessesetu'r-risale, Beyrût, 1992, c. XIII, s. 305.

¹¹¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl* c. XXVI, s. 334.

¹¹² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl* c. XXXII, s. 318.

¹¹³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. XXXI, s. 403.

¹¹⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. III, s. 128.

¹¹⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. XV, s. 103.

¹¹⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. VII, s. 269.

¹¹⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. VIII, s. 16.

¹¹⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. XXV, s. 123.

¹¹⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, c. VIII, s. 144.

¹²⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. VIII, s. 359.

¹²¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. VIII, s. 511.

¹²² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. XXXI, s. 375.

er-Rişk (ö.130/747)¹²⁴, Abdurrahman b. Sâbit (ö.165/781), Zeyd b. Vakîd (ö.138/755)¹²⁵, Kaderî olmakla itham edilmişlerdir.

Bu örneklerden Buhârî'nin eserine ehl-i bid'at olmakla itham edilen kimselerin rivayetlerini almakta bir mahzur görmediği anlaşılmaktadır. Bu durum tartışmaların ve baskıların yoğun olarak yaşandığı dönemde sünnet taraftarlarının bid'at ehline gösterdikleri tepkinin daha şiddetli olduğunu, ilerleyen dönemlerde sorgulama ve zindan hayatının sona ermesiyle ilmî meclislerde yaşanan kelâm tartışmalarında karşıt görüşlülere gösterilen tepkilerin ve yapılan yorumların daha ılımlı bir havaya büründüğünü ve bid'at fırkalarına mensup isimlerin kendi görüşlerinin propagandasını yapmadıkları takdirde rivâyetlerinin alınabildiğini göstermesi bakımından mühimdir.

Cemâleddin el-Kâsımî (ö.1332/1913) bu konuyla ilgili olarak şöyle söylemiştir: "...Hadîs imâmı bid'at ehli kimselerden rivâyette bulunmak konusunda olumsuz davranmamışlar aksine, Hâricîler, Kaderiyye, Mürcie, Şîa ve diğer fırka mensuplarından rivâyette bulunmuşlardır. Buhârî ve Müslim, hadis râvîlerini sıhhat ve adaletleri açısından büyük bir titizlikle araştırmalarına rağmen bid'at ile meşhur olmuş kimselerden hadis almaktan kaçınmamışlardır."¹²⁶

Kâsımî bu açıklaması ile muhaddislerin, güvenilir olmaları şartı ile bid'at ehli kimselerden rivâyette bulunmalarını, sünnetin tespitinde taassubu bırakarak ehil olan kimselerden istifade etmek olarak görmekte ve bunu takdir ettiğini göstermek istemektedir.

Sonuç

Buhârî *Halku ef'âli'l-ibâd* eserinde "Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Resûlü'ne götürün"¹²⁷ ayetini zikrederek gerçekte tüm bu tartışmaların ayetler ve hadisler ışığında rahat bir şekilde vuzuha kavuşacağını söylemek istemektedir.¹²⁸ Nitekim Allah Resûlü'nün "Sizler bir ihtilafa düştüğünüz zaman başvuracağınız Allah ve Muhammed olmalıdır" ve "Kim bizim işlerimizde olmayan bir amelde bulunursa reddolunmuştur"¹²⁹

¹²³ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. XX, s. 346.

¹²⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. XXXII, s. 64

¹²⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, c. X, s. 108.

¹²⁶ Kasımî, Cemaledin Muhammed b. Muhammed Saîd, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Müessesetu'r-risale, Beyrût, 1981, s. 75.

¹²⁷ Nisa, 4/59.

¹²⁸ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 97.

¹²⁹ Buhârî, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, s. 97-98.

şeklindeki sözleri de bu duruma işaret etmektedir. Müellifin öncelikle ve özellikle göstermek istediği, Kur'ân ve Sünnet'in imâna dair herhangi bir meselede cevapsız bıraktığı bir hususun olmadığıdır. Buhârî bunu "İhtiyaç duyulduğu halde Kur'ân ve Sünnet'te açıklaması yer almayan, cevabı bulunmayan hiçbir mesele yoktur" şeklinde ifade etmekte ve eserinde ehli-i bid'atın iddialarının nasslardan deliller ile bertaraf edilebileceğinin somut bir örneğini sunmaktadır. Buhârî ayrıca eserde, bu temel düstur mûcibince hareket eden ehli-i hadisın görüşlerine de yer vermektedir.

Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-ibâd*'ı kaleme alırken *Sahîh*'inde olduğu gibi "yalnızca sahîh isnadlı hadislerle yer verme"yi amaçlamadığı anlaşılmaktadır. Râvîleri arasında cerh edilmiş isimlerin yer alıyor olması bizde böyle bir kanaat oluşturmaktadır. Bu durum, kimi rivâyetlerin sıhhat durumu ile ilgili "hasen" ve "zayıf" değerlendirmesi yapabilmemize imkân tanıyan râvîlerin varlığından ve az da olsa rastladığımız inkıta durumlarından anlaşılmaktadır. Buhârî'nin eserinde sahîh hadislerin yanı sıra zayıf hadislerle yer veriyor olması, onun yalnızca hadis ilmine temel oluşturacak bir eser meydana getirmeyi amaçlamadığını göstermektedir. Nitekim Buhârî'nin bu eseri konuları itibariyle öncelikle bir kelâm kitabı olmaktadır. Fakat kelâmî meseleleri Kur'ân ve Sünnet'ten deliller ile işleme, eserde hadislerin yer alması, onu bir hadis kitabı olmaya yaklaştırmaktadır.

Buhârî'nin bu eserini ne zaman kaleme aldığı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, mihne döneminde halifelerin kontrolü altında gerçekleştirilen sorgulamalara fiilî olarak muhatap olmamasından, onun bu eserini Mütevekkil'in Kur'ân'ın mahiyeti üzerine tartışmayı yasakladığı hicri 234 yılından sonra kaleme aldığını düşünmekteyiz.

Buhârî'nin bu eseri günümüze kadar ulaşarak döneme dair önemli kayıtlar düşmemize imkân sağlamaktadır. Her ne kadar bu tartışmalar günümüzde ehemmiyetini yitirmiş gözüke de, Buhârî bu eserde Kur'ân'a ve Sünnet'e uygun bir itikâd ortaya koyarak bu yönüyle her dönemde geçerli olan bir eser vücuda getirerek Kur'ân ve Sünnet'in ışığında çözümü bulunmayan hiçbir mesele olmadığını göstermek istemiştir.

Kaynakça

- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel. *Kitâbu's-Sünne*, Ramadiye li'n-Neşr, Riyâd, 1994, I-II.
 Abdulmecid Hâşim el-Hüseynî, *el-İmâm el-Buhârî muhaddisen ve fakihen*. Mısru'l Arabiyye, Kahire, 1982.
 Abdusselam el-Mubarekfûrî, *Sîretu İmâm Buhârî*, Dâru's-Selefiyye, Bombay, 1987.

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed b. Abdi'l-Hâdî', *el-Fevâidu'd-Derârî fi Tercemeti'l-İmâm el-Buhârî*, Dımaşk, Dârü'n-Nevâdir, 2010
- Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, çev: Ahmed Serdaroğlu, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976.
- Ahmed Ferid er-Rufâî, *Asru'l-Me'mûn*. Dâru'l kütübî'l Mısırî, Kahire, 1928, I-III.
- Akyüz, Ali, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması" *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, yıl:2003, sayı 11, s. 161-176.
- Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyâset*. Pınar Yay, İstanbul, 2002.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *Kitâbu Sünen-i Kübrâ*. Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1925, I-X
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *Halku Ef'âl'il-İbâd*, thk: Amr Abdulmun'im Selim, Dâru ibni'l Kayyim, 2003.
- _____, *et-Târîhu'l-kebir*. Mektebetü'l-İslâmiyye, Haydarabad, I-VIII.
- Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *er-Red ale'l-Merisî*, Dâru'l kütübî'l İlmiye, Beyrût, ts.
- Güzel, Abdurrahim, "Buhârî ve Halku'l-Kur'an Meselesi", Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî, Uluslararası Sempozyum, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü*, yayın no: 22. Kayseri, 1996. s. 259-264.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu'l-Bağdâd*. Dâru'l fikir, ts. I-XIV.
- Hatipoğlu, Mehmet Saîd, *Müslüman Kültürü Üzerine*, Kitâbiyât, Ankara, 2004.
- İbn Hacer el-Askalanî, Ebû'l Fazl Şehabeddin Ahmed b. Hacer, *Hedyû's-Sârî Mukaddîmeti Fethi'l Bârî*. Dâru'r-Reyyan li't-Türâs Kahire, 1987.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Kitâbu's Sikât*, Dairetu'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad, ts. I-IX.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmadüddin İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrût, 1981, I-XIV.
- İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, Mektebetü'l-kudsî, 1930.
- İbn Teymiyye, *Risâletü'l-Furkân* (Mecmuâtü'r-resâilu'l-kübrâ'nın içinde), Matbaâtu'l Âmireti's-Şarkiyye, Kahire, ts.
- İbnu'l Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Cemâleddin Ebû'l Ferec, *el-Muntazâm fi Târîhi'l Muluk ve'l-Ümem*, Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1992, I-XVI.
- Kâsimî, Cemâleddin Muhammed b. Muhammed Saîd, *Hayâtu'l-Buhârî*, Dâru'n-Nefâis, Beyrût, 1992.
- _____, *Târîhu'l Cehmiyye ve'l Mu'tezile*. Müessesetu'r-Risale, Beyrût, 1981.
- Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*. Selçuk Yay, Ankara, 1968.

- Lâlekâî, Ebû'l Kâsım Habbetullah b. Hasan b. Mansûr et-Taberî, *Şerhu Usuli İtikâd-ı Ehli's-Sünne*. Dâru't-Tayyibe, Riyâd, ts, III-VI.
- Mizzî, Ebû'l Haccâc Cemâleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbu'l Kemâl fi Esmâ'ir-Ricâl*, Müessesetu'r-Risale, Beyrût, 1992, I-XXXV.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev: İbrahim Akbaba. İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- Sinanoğlu, Abdülhamid. "İslâm'ın İlk Siyasallaştırılması Sürecinde 'Kader' İnancı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl: 2002 Sayı: 2, s. 249-276.
- Subkî, Ebû'n-Nasr Tâceddîn Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkâfi, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, Kahire, 1964, I-X.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîh-u Taberî târîhi'l-ümem ve'l Mulûk*. Dâru'l Kütübî'l İlmiye, Beyrût, 1987, I-XI.
- Temiz, Rabia Zahide, *Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-İbâd Adlı Eseri ve Hadis İlmi Açısından Değeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Özen, Şükrü, "Yahyâ b. Eksem", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XLIII. s.249-251.
- Uğur, Mücteba, *Buhârî*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1989.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul: Şa-to İlahiyat, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Buhârî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, c. VI, s.372-374.
- _____, "Halku'l-Kur'ân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, XV, 371-375.
- _____, "Lafziyye" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, XXVII, 48.
- _____, *İslâm Akâidinin Üç Şahsiyeti: Ahmed b. Hanbel, İbn Füreke, Kâdı Beyzâvî*, Kültür Matbaacılık, İstanbul, 1989.
- Yetik, Zübeyir, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Beyân Yay. İstanbul, 1990.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1995, I-VII.
- _____, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, Mevsuâtü'r-Risâle, Beyrût, 1983, I-XXIII.
- _____, *Târîhu İslâm ve Vefeyâtu'l Meşâhir ve'l A'lâm*, Dâru Kitabi'l-Arâbî, Beyrût, 1991, I-XV.